

УДК 811.161.3

Ускладненыя тыпы эліптычных канструкцый у беларускай мове

Чайка Н.У.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. Танка

Артыкул прысвечаны аналізу канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўскладненых тыпаў. Апісаны структурна-сінтаксічныя фактары функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова на аснове ўзаемадзеяння рознаўзроўневых адзінак сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. У даследаванні прадстаўлены ўскладненыя структурныя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова – ускладнена-паўпрэдыкатыўны, ускладнена-далучальны, ускладнена-інтрадуктыўны – і спецыфічныя сродкі і спосабы рэалізацыі семантыкі ў названых канструкцыях, выяўлены заканамернасці іх функцыянавання ў беларускай мове.

Ключавыя словы: канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі, кампенсаторны кампанент, ускладнена-паўпрэдыкатыўны, ускладнена-далучальны, ускладнена-інтрадуктыўны тыпы.

(Ученые записки. – 2018. – Том 27. – С. 178–183)

The Complicated Types of the Ellipsis Constructions in the Belarusian Language

Chaika N.Y.

Belarusian State Pedagogical University named after M. Tank

The article deals with the verb ellipsis constructions of the complicated types. The structural-syntactic factors of the verbs ellipsis constructions are described on the basis of the correlation of the split-level syntactic units in the Belarusian language. The study presents different ellipsis constructions of the complicated types – complicated semi-predicate, complicated-conjunctive, complicated-introductive – and specific means and methods of semantics realization in these constructions; functioning principles in the Belarusian language are revealed.

Key words: ellipsis constructions, structural-syntactic modifications, a compensative component, complicated semi-predicate, complicated-conjunctive, complicated-introductive types.

(Scientific notes. – 2018. – Vol. 27. – P. 178–183)

Развіццё сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы на сучасным этапе выклікала значнае пашырэнне структурна-сінтаксічных мадыфікацый: канструкцый з эліпсісам дзеяслова, парцэляваных канструкцый, канструкцый з імпліцытнай семантыкай, з сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, вытворных канструкцый, падпарадкаваных універсальным філасофскім законам актуалізацыі неабходнай інфармацыі. Антрапацэнтрычны характар сучасных моўных працэсаў выклікаў тэндэнцыю да ўдасканалення механізмаў рэгулявання моўнай сістэмы, што паўплывала на карэляцыю паміж развіццём мыслення і матэрыяльнымі сродкамі яго выражэння. У сувязі з гэтым тыпалагічнае апісанне адзінак дынамічнага сінтаксісу з выяўленнем спецыфікі моўных з'яў і заканамернасцей іх функцыянавання стала

адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннага і замежнага мовазнаўства. Гэту працу ў поўным аб'ёме магчыма ажыццявіць толькі з дапамогай вытлумачальнага патэнцыялу тыпалагічнай характарыстыкі аб'екта і метадалогіі, якая выяўляе сутнасць і прыроду сінтаксічнай з'явы.

Адным са складаных і актуальных феноменаў дынамічнага сінтаксісу з'яўляецца эліпсіс. Названая праблема разглядалася ў межах розных сінтаксічных школ і напрамкаў – логіка-граматычнай, псіхалагічнай, структурнай, семантычнай, функцыянальнай. Моўная варыятыўнасць разглядалася таксама на аснове метадалагічных прынцыпаў тыпалагічнага мовазнаўства. Сучасныя канцэпцыі сінтаксічных тыпалогій – кантэнсіўная (Г.П. Мельнікаў [1]), парадку слоў (А.У. Цымерлінг [2]), граматыка-

структурная (J. Pottelberge [3]), семантика-дыстрыбутыўная (В.А. Круглякова [4]), сінтактыка-семантычная (S. Karolak [5]), статычна-дынамічнай антыноміі (І.А. Неўская [6]), структурна-граматычная (Р. Симић [7]), структурна-семантычная (І.І. Дзягавец [8]), логіка-сінтаксічная (Н.У. Князева [9]), семантика-граматычная (S. Kittil [10]), тыпалогія семантычных адносін (Т.М. Андрэева [11]), семантика-сінтаксічная (E. Thompson [12]) – заснаваны на характары класа аб'ектаў. Аднак тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў названых працах не даследавалася. Актуальнасць даследавання абумоўлена адсутнасцю ў лінгвістычнай літаратуры канцэптуальнага апісання структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова, неабходнасцю выяўлення кваліфікацыйных, класіфікацыйных і сістэмаўтваральных параметраў для іх аналізу і ўпарадкавання. Такі падыход дазволіць ахарактарызаваць ускладнены тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі акалічнасцямі назіраюцца не часта. Параметры структурнай тыпалогіі, заснаваныя на відах сінтаксічнай сувязі, што забяспечваюць кампенсаторную функцыю, дазваляюць нам вылучыць ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып. Адметнай асаблівасцю названага тыпу выступае тое, што кампенсаторная функцыя членаў сказа ажыццяўляецца на аснове паўпрэдыкатыўнай і далучальна-паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі.

Часцей назіраюцца адасобленыя акалічнасці, звязаныя з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка паўпрэдыкатыўнай сувяззю, якая надзвычай рэдка мае дамінантны характар і вызначае сэнс элінсаванага дзеяслова. У большасці выпадкаў семантика падобных сказаў маркіруецца канстантным кампанентам – лакатывам: У глыбокай даліне, нібы прытаіўшыся, – хутар з вялікім садамі і стогадовай хатай (Янка Брыль) або кампанентамі з манафункцыянальным характарам: дырэктыў-фінішам: Ліда, усё гэтак жа сама сабе ўсміхаючыся, шклянкі і цукар – на стол... (А. Жук); тэмпаратывам: Ад цямна да цямна я – «Лявоніху», крукам сагнуўшыся (М. Гарэцкі); спосабам: І раптам гул, запаўняючы вестыбюль і лесвіцу (А. Федарэнка); Белазэраў, жмурачы вочы, тонкім голасам да Ваціка (С. Баранавых) і інш. Выражаюцца такія акалічнасці пераважна дзеепрыслоўямі, а самі сказы часта выкарыстоўваюцца ў якасці загаловаў да інфармацыйна-публіцыстычных тэкстаў: Па Нёмане – перасякаючы межы («Настаўніцкая газэта»). Кампенсаторная функцыя падобных кампанентаў мае выражаны ха-

рактар у эліптычных канструкцыях з поліфункцыянальным лакатыўным кампанентам.

Кампенсаторны кампанент у такіх сказах адмяжоўвае семантыку статычнай лакалізацыі: За ракой – невялічкая вёска, прыгожа атуляючы пакручасты бераг (Янка Брыль); На ўзлесці, снегам абцярушаныя, марозам умарожаныя, – Халімонавы ды Якушавы сані (С. Баранавых) ад семантыкі руху: Макрына моўчкі ў бок жытняга поля, раскідаючы скрадзены позірк паабпал агародаў (С. Баранавых); Васька, шоргаючы нагавіцамі па асфальце, – у бок клубы (А. Жук); Загацкі, гуляючы, у бок пошты (А. Жук). У выпадках, калі спосаб у эліптычных сказах мае поліфункцыянальны характар (можа спалучацца з прэдыкатамі руху і статычнай лакалізацыі), адасобленыя акалічнасці выразна маркіруюць сказ семантыкай руху, указваючы яго на спосаб: Наперадзе, выцягнуўшыся ў шнур, увесь табун аленяў (В. Карамзаў). Аднак у большасці выпадкаў спосаб маркіруе эліптычны сказ семантыкай актыўнага дзеяння: А чаго госць стоячы? (Г. Марчук).

У пераважнай большасці адасобленыя акалічнасць назіраецца ў эліптычных канструкцыях з канстантна маркіраванай семантыкай статычнай лакалізацыі: А ў вачах – смугою – сіняе Палессе, // А на губах – тугою – далёкай мяты пах (Г. Бураўкін). Намі выяўлены канструкцыі з кантэкстуальным эліпсісам, дзе адасобленыя акалічнасці ўдакладняюць асноўнае дзеянне: Найчасцей людзі сыходзілі раней. Адны – проста спатоліўшы цікавасць, другія – як бы выканаўшы неадменны, нялёгка абавязак (І. Мележ); І ў гэты дзень тыя, што назіралі, глядзелі па-рознаму. Адны – чапляючы смяшкі, другія – гамонячы, спрачаючыся паміж сабой, трэція – моўчкі, хаваючы ў сабе сваё думанне (І. Мележ).

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі азначэннямі ў беларускай мове адзінкавыя. Самі ж адасобленыя азначэнні ў такіх сказах характарызуюцца адвольным месцаразмяшчэннем адносна элінсаваных членаў сказа, разнастайнасцю будовы і спосабаў выражэння. Іх кампенсаторная функцыя мае нявыражаны характар і рэалізуецца на аснове ўзаемадзеяння з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка.

Адасобленыя азначэнні ў адзінкавых выпадках здольны маркіраваць семантыку руху: Паспрабуй, акальцаваны, // Не па кругу – папярок (Я. Янішчыц).

У большасці выпадкаў адасобленыя азначэнні звязваюцца атрыбутыўнай або далучальнай сінтаксічнай сувяззю. Пры гэтым кампенсаторны

кампанент у такіх сказах мае канстантны характар – лакатыў з указаннем на дынамічную лакалізацыю: Мае ласкава-сумныя радкі, // Народжаныя сумнымі начамі, – у сшытак // Спешна, ад рукі. // Сустрэнуцца не хутка з чытачамі (М. Шабовіч) або лакатыў з указаннем на статальную лакалізацыю аб'екта: Перад фасадам дома – гародчык, абнесены частаколам (В. Хомчанка). Адасобленыя азначэнні выражаюцца дзееспрыметнікамі і прыметнікамі.

Граматычныя ўмовы адасаблення спрыяюць разгортванню сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры, што дае магчымасць лексемам узаемадзеінацца паміж сабой на аснове рознай сінтаксічнай сувязі. Працінастаўленне выражанага і нявыражанага (камунікатыўныя ўмовы адасаблення) прадвызначае дадатковае ўскладненне і ўзмацненне сэнсавай важнасці адасаблення. Сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць пераразмяркоўваць семантычныя функцыі кампанентаў: адасоблены член страчвае якасці дадатковага паведамлення і становіцца сэнсавай дамінантай выказвання.

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж адасобленым членам сказа і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка ажыццяўляецца на аснове паўпрэдыкатыўнай (адасобленыя азначэнні і акалічнасці) і далучальнай (адасобленыя акалічнасці) сувязі. Іншыя віды сувязі (атрыбутыўная або паясняльна-ўдакладняльная) прадвызначаюць сінтаксічную сувязь з недзеяслоўнымі кампанентамі, таму з эліпсаваным выказнікам не ўзаемадзеінаюць.

Паўпрэдыкатыўныя адносіны абумоўліваюць наяўнасць дадатковай мадальнасці і тэмпаральнасці, якая мае індикатыўны характар.

Выпадкі, калі ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае параўнальны зварот, выключна рэдкія. Прычынай выступае той фактар, што кампенсаторная функцыя ўласціва параўнальным зваротам са скрытай прэдыкатыўнасцю. Пры гэтым у эліптычных канструкцыях павінны адсутнічаць паралельныя кампаненты аб'ектнага або суб'ектнага тыпу, а інакш параўнальныя адносіны не будуць ахопліваць прэдыкатыўны кампанент.

Сутнасць скрытай прэдыкатыўнасці заключаецца ў тым, што параўнальны зварот звязваецца не з асобнымі славаформамі, а са зместам астатняй часткі сказа, таму эліптычная канструкцыя ўспрымаецца як цэласная сітуацыя: Молат, кавадла ды сэрца Багрыма. // Іскры – як сноп агнявы – з-пад рукі (З. Дудзюк) (Іскры выбіваюцца з-пад рукі, як сноп агнявы выбіваецца); Ды нямецкі цягнік бранявы // Ля

паўстанка – нібы ля парога (П. Прыходзька) (Ды нямецкі цягнік бранявы спыняецца ля паўстанка – нібы спыняецца ля парога). Прэдыкатыўны кампанент у такіх канструкцыях мае скразны характар – адносіцца адначасова да асноўнай і да параўнальнай частак.

Уласнае параўнанне, што ўласціва канструкцыям з эліпсісам дзеяслова, фарміруе двунакіраваную сувязь – адносіць увесь параўнальны зварот да выказніка: Воблакі на небе – як светлыя верхавінні далёкіх гор у белым, бліскучым снезе (М. Гарэцкі). Часцей параўнальны зварот маркіруе семантыку статальнай лакалізацыі: Слупы, як прывіды, назбоч (У. Скарынкін); Усё тут, як у матчыным пакоі (Г. Багданава); Нібыта кветкі, // На сініх вербах снегіры (А. Вялюгін); Наўсцяж – палі, як на далоні, // І кропкі сцірт, і ржэўя шчэць (М. Калачынскі), семантыку руху: На поплаве – шчаслівая дзяўчынка, // Як матылёк, – Упрыскач па траве (А. Грачанікаў); А гарматы зенітныя // Нібы з вады, з глыбіні – // Кракадзілы (З. Бядуля), семантыку зрокавага ўспрыняцця: А потым, як праз ваду, праз хвалі, – айчымаў твар (Г. Багданава); Знізу не відаць, што на іх, за грэбнем. А стуль усё – як на далоні. Берагі блізка – нейкія тры крокі ў бакі (І. Мележ). У эліптычных канструкцыях з семантыкай актыўнага дзеяння або адносінаў параўнальны зварот выконвае функцыю акалічнасці спосабу дзеяння і выразна маркіруе адпаведную семантыку: Дзятлік еты і Глушак. Як каршакі, следацельна, удваіх – каля адной (І. Мележ); Сонца за Нёманам – як праз закапцелае шкло (Янка Брыль); Візантыя да цябе з чыстым сэрцам, як некалі варагі... (М. Матукоўскі). У канструкцыях з сінанімічным пераўтварэннямі параўнальны зварот можа паясняць вытворны прэдыкат: Я буду ў працы пасільнай і ў чаканні... як твае іншыя жоны (А. Петрашкевіч), выконваць функцыю вытворнага прэдыката: І зоркі пяцікутныя для нас – як маякі (А. Куляшоў) або разгорнутага прэдыката без пераўтварэнняў: Як хмарны дзень – // Так маю сэрца сёння... (Л. Геніюш).

Скрытая прэдыкатыўнасць можа рэалізавацца ў тоеснай семантыцы прэдыката: Там жа, як лёду, мёду (Р. Барадулін); Апошні выбух // Аканіца бою. // За ім, як за гулкай сцяною, – // Цішыня (З. Дудзюк).

Часам скрытая прэдыкатыўнасць рэалізуецца ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам. Прычым у такіх сказах назіраюцца паралельныя кампаненты – прадмет параўнання. Узаемадзеянне паміж эліпсаваным выказнікам і прадметам параўнання найбольш моцнае, а

паміж элінсаваным выказнікам паслабленае: На зайздрасць усім жыць будзем! Удваіх – дружно, шчасліва, як ніхто (І. Мележ).

Часцей жа назіраюцца выпадкі, калі параўнальны зварот уводзіцца ў структуру эліптычнага сказа з канстантнай маркіроўкай семантыкі. У такіх сказах звычайна прысутнічае паралельны суб'ектны кампанент, які ўступае ў параўнальныя адносіны: На лузе кветкі веснавыя, // Нібы замочки залатыя (А. Пысін); Унізе горад – як макет // Майго дыпломнага праекта (З. Дудзюк); На нізінах туман, бы кудзельнае мора (З. Бядуля); Бярозкі, аптэка, птушка, а пасярэдзіне, як айсберг – баржа (Г. Марчук); Навокал – самотны роздум, // Бы ў хаце пасля вяселля (С. Грахоўскі); У хаце, як святыня, – стол! На ім – надзённы хлеб і соль, // А гэта ўжо дастатак, значыць (Я. Крупенька); На нізінах – туман, бы кужельнае мора (З. Бядуля).

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне магчыма толькі паміж сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка і параўнальным зваротам пры наяўнасці скрытай прэдыкатыўнасці і адсутнасці паралельных кампанентаў.

Падобныя сінтаксічныя ўмовы дазваляюць акрэсліваць кола лексем, якія могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага выказніка. Скрытая прэдыкатыўнасць падразумявае не толькі агульны прэдыкатыўна-катэгарыяльны план асноўнай часткі сказа і параўнання, а і тоесную семантыку прэдыкатаў асноўнай часткі і параўнальнай. Атрымліваецца, што скрыты прэдыкат у параўнальным звароце больш выразны, напрыклад: што салдаты стаяць; як цымбальныя струны звяняць.

Значэнне элінсаванага дзеяслова рэалізуецца на аснове семантычнай тоеснасці скрытай і эліпсаванай прэдыкатыўнасці. Адсутнасць паралельных кампанентаў падразумявае прамое структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне эліпсаванага дзеяслова з параўнаннем. Структура параўнальных зваротаў не вызначаецца разнастайнасцю: гэта пераважна адзіночныя развітыя або неразвітыя параўнанні, звязаныя са сказам параўнальнымі злучнікамі.

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі дапаўненнямі рэдка назіраюцца ў беларускай мове. У адрозненне ад адасобленых азначэнняў і акалічнасцей сінтаксічная пазіцыя адасобленых дапаўненняў фіксаваная (яны размяшчаюцца ў абсалютным канцы сказа), а іх кампенсаторная функцыя магчыма выключна пры далучальнай сінтаксічнай сувязі. Адасобленыя дапаўненні, звязаныя са сказам паясняльна-ўдакладняльнай сувяззю, паясняюць суб'ект або (радзей) аб'ект і ў якасці кампенсатора нага кампанента

не выступаюць: Падлога ў прыхожай таксама пафарбавана. І шпалеры – замест парудзелых абарваных газет (А. Жук); Цяпер, замест шасейкі, – асфальт, наўзбоч вуліцы незнаёмыя шматпавярховыя блокі (І. Навуменка); Замест ягоньх твораў – старажытная гісторыя беларуска-расійскага памежжа, лёсы гістарычных персанажаў («Звязда»).

Паміж адасобленым далучальным дапаўненнем і астатняй часткай сказа выражаюцца пераважна аб'ектныя або абмежавальна-вылучальныя адносіны. Аб'ектныя адносіны характарызуюцца разнастайнасцю: адасобленае далучальнае дапаўненне можа ўказваць на аб'ект сумеснага дзеяння, надалучаемага аб'ект, што проціпастаўляецца далучальнаму, аб'ект з адмоўным значэннем, аб'ект узаемадзеяння (перцэптыў), дадатковы аб'ект, з дапамогай якога ажыццяўляецца дзеянне, аб'ект маўленчай дзейнасці.

Эліптычныя сказы з устаўнымі канструкцыямі рэдка назіраюцца ў творах мастацкай літаратуры. Кампенсаторныя ўласцівасці ўстаўных канструкцый маюць нявыражаны характар і могуць рэалізавацца выключна ў выпадках, калі здольны маркіраваць эліптычны сказ пэўнай семантыкай. Гэта ажыццяўляецца ў выпадках, калі ўстаўная канструкцыя ўказвае на спосаб дзеяння: Дзяўчаты і хлопцы (дзе падбегам, дзе прыскокам) у бок школы («Настаўнік»), змяшчае лексему, што дубліруе эліпсаваную: Бабуля ўвесь час – пра даваеннае мінулае пасёлка (а ёй было што расказаць) («Настаўнік»), змяшчаюць лексему, сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай: Дзяўчаты з дачкой Анелькай – у Краснагорку (яго ўзяўся падвезці сусед Панцялей) (А. Кулакоўскі); Хлопцы дружнай грамадою – у бок Дняпра (а яны любілі прагульвацца вечарамі) («Мы і час»), са значэннем мімалётнай заўвагі: Сляды за хатай (на бяду? на грэх?) (М. Шабовіч); А што там з вашаю сям'яй? // У сорок восем. Нечакана. // Відаць, не думала яна... // (Усплыло акно, нібы з туману, // А ці туман усплыў з акна. // Усплыў яе апошні дзённік, // Журботны, як акна праём) (Я. Янішчыц); Злева – школа (тут летась да вясны вучыў дзяцей і Алесь), справа – даліна валаснога старшыні Сяргееўкі (Г. Далідовіч); Безумоўна, іншым рэгіёнам ёсць чаму павучыцца ва ўладаў Віцебска. Яны робяць усё для таго, каб першыя гадзіны сумеснага жыцця новаспечаных мужа і жонкі былі насычаныя мноствам сюрпрызаў. Маладыя цяпер пасля вяселля – у выканкам (а традыцыя падымацца на вежу і паглядзець адтуль горад ужо моцна прыжылася) («Звязда»).

У большасці ж выпадкаў падобныя ўстаўныя канструкцыі назіраюцца ў сказах з выразнай

маркіроўкай семантыкі: Дзяўчаты (пашанцавала важатым – толькі адна з косамі, не трэба заплятаць) – паперадзе (Г. Багданава); І раптам... (Вось табе і на ...) Аксана (А. Бачыла); Мужчыны вас любіць павінны. // Вам штосьці часта не вязе. // Вось і ў яе таго каханьня... // (З чаго б пяклася за мяне?) (Я. Янішчыц); Хоць стаміўся я ад доўгай бяссонніцы, // Чамадан – пад ложка (пасля будзем спаць), // І хутчэй – з Масквою знаёміцца (Е. Букаў).

Як бачна, сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным дзеясловам і ўстаўнымі канструкцыямі абумоўлена іх аб'ектыўна-паясняльнай функцыяй, якая рэалізуецца ва ўдакладненні, паясненні, дапаўненні асноўнага зместу сказа. Гэта істотна адрознівае такія сказы ад сінтаксічных адзінак з пабочнымі канструкцыямі, што выступаюць у якасці мадальна-ацэначных кампанентаў сказа і таму сэнсавага ўзаемадзеяння паміж імі і астатняй часткай сказа не адбываецца.

Структура ўстаўных канструкцый разнастайная. Гэта могуць быць асобныя кампаненты з паясняльна-ўдакладняльным значэннем (яны ўказваюць пераважна на спосаб дзеяння), прэдыкатыўныя адзінкі, простыя паводле структуры, самастойныя прэдыкатыўныя адзінкі, аднак характар сінтаксічных і сэнсавых адносін пры гэтым не мяняецца. Звязваюцца ўстаўныя канструкцыі з астатняй часткай сказа бяззлучнікавым спосабам або з дапамогай гіпатаксічных ці паратаксічных злучнікаў, якія набываюць змястоўна-асацыятыўны характар.

Сэнсавае ўзаемадзеянне эліпсаванага дзеяслова ажыццяўляецца толькі з тымі ўстаўнымі канструкцыямі, якія паказваюць на акалічнасці, што суправаджаюць асноўнае дзеянне. Толькі ў гэтых выпадках устаўныя канструкцыі маюць сэнсавую абумоўленасць, аналагічную ўсталяванай паміж выказнікамі і акалічнасцямі спосабу дзеяння (толькі сэнсавую, а не граматычную). Адметнасць іх у тым, што пры змене сінтаксічнай сувязі з інтрадуктыўнай на іншую (гіпатаксічную, паўпрэдыкатыўную, далучальную і інш.) яны могуць пераходзіць у разрад даданых або адасобленых членаў сказа і мець з эліпсаваным дзеясловам, акрамя сэнсавай, граматычную сувязь.

У эліптычных сказах, дзе ўстаўныя канструкцыі выконваюць ролю мімаходнай заўвагі (а пры гэтым яны афармляюцца як прэдыкатыўныя адзінкі), назіраецца двухбаковае сэнсавае ўзаемадзеянне (нават пры адсутнасці граматычнай сувязі паміж устаўнай канструкцыяй і астатняй часткай эліптычнага сказа). У падобных сказах узаемадзеянчаюць

паміж сабой прэдыкаты асноўнай часткі сказа і ўстаўнай канструкцыі, што звычайна прадвызначае ўжыванне ў якасці паказчыка семантыкі дзеяслоўную лексему, якая з'яўляецца сінанімічнай у адносінах да эліпсаванай, а то і ўвогуле дубліруе яе.

Эліптычныя канструкцыі са звароткамі, функцыянаванне якіх рэгулюецца сэнсавымі моўнымі механізмамі, рэдка назіраюцца ў беларускай мове. Звароткі ў такіх сказах маюць неразвітую структуру, выражаюцца тыповымі сродкамі (назоўнікі ў назоўным склоне). Акрамя гэтага, зваротак у структуры эліптычнага сказа здольны адмежаваць дзеянне, уласцівае адушаўленаму або неадушаўленаму суб'екту: Ты, наша песня, – ад вёскі да вёскі (П. Броўка); А вы, дзяўчаты, у хату (Л. Левановіч), адмежаваць семантычныя функцыі кампанентаў, напрыклад аб'екта і лакатыва, дзе ў спалучэнні з парцэляванай канструкцыяй ён выконвае функцыю структурна-семантычнага паказчыка: Я – да цябе ізноў, мой Нёман родны (ЛіМ); Я – да цябе, Мікола. З просьбай (Г. Каржанеўская), указваць на няпэўную асобу і выражацца іншымі формамі – назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, якія змяшчаюць пры сабе і імператыўныя выклічнікі: Гэй, у лодцы! Ану – да берага (Г. Марчук). Указвае на няпэўную асобу праз месца яе знаходжання і вызначае канкрэтнае значэнне эліпсаванага дзеяслова ў межах лексіка-семантычнай групы руху.

Такім чынам, асноўным фактарам функцыянавання эліптычных канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўскладненай будовы выступае структурна-сэнсавае (эліптычныя сказы з аднароднымі і адасобленымі членамі) або сэнсавае (эліптычныя сказы са звароткамі і ўстаўнымі канструкцыямі) узаемадзеянне паміж эліпсаваным выказнікам і сродкамі ўскладнення структуры сказа. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне часцей рэалізуецца на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі, радзей на аснове паратаксічнай, параўнальнай, інтрадуктыўнай, далучальнай сінтаксічнай сувязі. Інтрадуктыўная сінтаксічная сувязь характарызуецца толькі сэнсавай узаемаабумоўленасцю. Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы спрыяюць кампенсацыі эліпсіса шляхам пашырэння, разгортвання або ўскладнення структуры сказа рознымі сінтаксічнымі пазіцыямі – аднапланавымі, разнапланавымі, свабоднымі і абумоўленымі, са скрытай прэдыкатыўнасцю і інш. Закон семантычнага ўзгаднення рэгулюе найбольш эфектыўнае выкарыстанне моўных

сродкаў у элінтычных сінтаксічных канструкцыях розных відаў.

Структурна-сінтаксічныя фактары функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова прадугледжваюць узаемадзеянне рознаўзроўневых адзінак сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. Прычым кожны структурны тып сінтаксічнай адзінкі сфарміраваў спецыфічныя сродкі і спосабы рэалізацыі семантыкі эліптычных канструкцый, якія ў сукупнасці і складаюць заканамернасці функцыянавання іх у беларускай мове.

Структурная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова абумоўлена структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі – законамі рэгулявання сінтаксічных сувязей і адносін. Структурныя фактары праяўляюцца ў сінтаксічных сувязях і адносінах, якія забяспечваюць ускладненне і пашырэнне сінтаксічнай структуры сказа, разгортванне сінтаксічных пазіцый эліптычнага сказа, структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне частак складанага сказа з эліпсісам дзеяслова, а таксама элінтычных і парцэляваных або самастойных канструкцый у структуры звышфразавога адзінства. На аснове ўзаемадзеяння рознаўзроўневых сінтаксічных адзінак можна кваліфікаваць кампаненты паводле іх сінтаксічнай функцыі, а таксама паводле прыналежнасці да таксанамічнага класа. Сэнсавыя фактары праяўляюцца ў абмежаванні кола лексем, якія могуць запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка. Названыя фактары дазваляюць кампенсаваць эліпсіс дзеяслова, а самім канструкцыям свабодна функцыянаваць у мове.

Такім чынам, асноўным фактарам функцыянавання эліптычных канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўскладненай будовы выступае структурна-сэнсавае (элінтычныя сказы з аднароднымі і адасобленымі членамі) або сэнсавае (элінтычныя сказы са звароткамі і ўстаўнымі канструкцыямі) узаемадзеянне паміж эліпсаваным выказнікам і сродкамі ўскладнення структуры сказа. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне часцей рэалізуецца на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі, радзей на аснове паратаксічнай, параўнальнай, інтрадуктыўнай, далучальнай сінтаксічнай сувязі. Інтрадуктыўная сінтаксічная сувязь характарызуецца толькі сэнсавай узаемаабумоўленасцю. Структурна-сэнсавыя

моўныя механізмы спрыяюць кампенсацыі эліпсіса шляхам пашырэння, разгортвання або ўскладнення структуры сказа рознымі сінтаксічнымі пазіцыямі – аднапланавымі, разнапланавымі, свабоднымі і абумоўленымі, са скрытай прэдыкатыўнасцю і інш. Закон семантычнага ўзгаднення рэгулюе найбольш эфектыўнае выкарыстанне моўных сродкаў у элінтычных сінтаксічных канструкцыях розных відаў.

Літаратура

1. Мельников, Г. П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г. П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 2003. – 393 с.
2. Циммерлинг, А. В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А. В. Циммерлинг. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 895 с.
3. Pottelberge, J. van. Defining grammatical constructions as a linguistic sign: the case of periphrastic progressives in the Germanic languages / J. van Pottelberge // Folia Linguistica. – 2007. – Vol. 41, Iss. 1/2. – P. 99–134.
4. Круглякова, В. А. Семантика глаголов вращения в типологической перспективе : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / В. А. Круглякова ; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – М., 2010. – 25 с.
5. Karolak, S. O założeniach składniowo-semantycznego opisu języków naturalnych / S. Karolak // Studia z Filologii Pol. i Słowiańskiej / Pol. Acad. Nauk, Inst. Slawistyki. – 2004. – T. 39. – S. 219–228.
6. Невская, И. А. Типология локативных конструкций в тюркских языках Южной Сибири: на материале шорского языка : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / И. А. Невская ; Рос. акад. наук, Ин-т филологии. – Новосибирск, 1997. – 45 с.
7. Симић, Р. Српска синтакса : у 4 књ. / Р. Симић, Ј. Јовановић ; Филол. фак. у Београду [и др.]. – Београд [и др.] : Филол. фак. [и др.], 2002. – 4 књ.
8. Дяговец, И. И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения: синтаксические единицы с отклоняющейся структурой : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / И. И. Дяговец ; Моск. гос. ун-т. – М., 2006. – 30 с.
9. Князева, Н. В. Семантико-синтаксические типы предложений с предикативным ядром N1-N1 : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. В. Князева ; Дальневост. гос. ун-т. – Владивосток, 2006. – 22 с.
10. Kittil, S. A typology of tritransitives: alignment types and motivations / S. Kittil // Linguistics. – 2007. – Vol. 45, Iss. 3. – P. 453–508.
11. Андреева, Е. Г. Сопоставительный анализ моделей глагольного управления в русском и английском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Е. Г. Андреева ; Ленингр. гос. ун-т. – Л., 1991. – 17 с.
12. Thompson, E. Temporal dependency and the syntax of subjects / E. Thompson // J. of Linguistics. – 2001. – Vol. 37, № 2. – P. 287–312.

Паступіў у рэдакцыю 17.12.2018 г.